

TÜRK-ERMENİ İLİŐKİLERİNE “ELEŞTİREL” BİR YAKLAŐIM

*İdris DEMİR**

Öz: Toplumlararası diplomasi ve kamu diplomasisi gibi yöntemler, geleneksel diplomasi ve sorun çözme metotlarını destekleyici unsurlar olarak günümüzde ön plana çıkmaktadırlar. Sanat, devletler ve toplumlar arasındaki çeşitli sorunların kalıcı olarak bir çözüme kavuşturulmasında ve kamuoylarının karşılıklı olarak bir birlerine yaklaştırılmalarında önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Sanatın diğer çeşitli dalları gibi müziğin toplumların sosyolojisi, kültürü ve değer yargıları üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bir toplumun sosyolojisi, kültürü ve değer yargıları da devletin dış politikasının şekillenmesinde önemli ve etkili parametreler arasında bulunmaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların çözümlenmesinde ve toplumların birbirlerine yakınlaşmasında müziğin olumlu katkılar sağlayabileceği öngörülmektedir. Müziğin evrensel dilinin farklı toplumlar arasındaki sorunların çözümüne sunduğu katkı ortaya konmuş; Türkiye Ermenistan ilişkileri üzerinde iz düşümlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Sanat, Müzik.

A “CRITICAL” APPROACH TO TURKISH-ARMENIAN RELATIONS

Abstract: Methods second track diplomacy and public diplomacy, nowadays, are being foregrounded as supportive instruments of traditional diplomacy and problem solving methods. Arts has undertaken important responsibilities in bringing the respective public opinions together and solving various problems among states and societies permanently. Music, like other various types of arts, has tremendous effects on the sociology, culture and values of societies. Sociology, culture and values of a society are among important and effective parameters that shape the foreign policy of a state. It is foregrounded that music would provide positive effects to solve the problems between Turkey and Armenia and bring these societies together. The contributions of music as a universal language upon the solution of problems among different societies have been provided; projections over relations between Turkey and Armenis have been presented.

Keywords: Turkey, Armenia, Arts, Music.

I. Giriş

Eleştirel teori, kökeni itibariyle günümüz toplumlarının sosyal ve tarihsel gelişim süreçlerini kavramak, bunlar içerisindeki tutarsızlıkları ortaya çıkarmak, bu şekilde toplum(ların) tabii doğasını kavramayı amaçlamaktadır. Eleştirel teori, uluslararası ilişkiler çalışmalarında, toplum(lar)a odaklanmaktadır. Bu bağlamda teori ve uluslararası ilişkiler toplumdan bağımsız olamaz. Eleştirel teori, yorumlayıcı, dönüştürücü ve düşünümsel bir teoridir. Tüm ideolojilerden ve değerlerden bağımsızdır.

İlişkilerin geliştirilerek gerçek doğrunun aranması ve belki de bulunması bireyler arasında karşılıklı anlamaya ve anlaşılmaya dayalı bir

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. e-mail: idris.demir@medeniyet.edu.tr

Geliş Tarihi: 01 Aralık 2017

Received: 01 December 2017

Kabul Tarihi: 07 Şubat 2018

Accepted: 07 February 2018

söylemin ve bağlamın ortaya konulması ile mümkün olabilecektir. Bunun için ise iletişimsel aklın karşılıklı olarak ön planda olması gerekmektedir. (Sönmezoğlu 2012: 227) Eleştirel teori, uluslararası politikanın ve ilişkilerin yalnızca devletlerin bir sabit etken olduğu yaklaşımını kabul etmemektedir. Devletler, tarihsel süreç içerisinde değişmeyen, sabit, tekdüze davranış kalıpları gösteriyor olmaktan uzaktırlar. Eleştirel teoriye göre devlet, sınırları içerisinde yaşayan insanların ve toplumların oluşturduğu bir yapıdır. (Aytaç 2015: 467) Bu nedenle devlet, barındırdığı toplumdan bağımsız olarak ele alınamaz. Toplumun değer yargıları, kültürü ve sosyolojisi gibi bir kısım unsurlar devletlerin politika yapım sürecinin birer parçalarıdır. Bu parçalar ve tarihsel süreç içerisindeki eğilimleri, değişimleri ve yönelmeleri, analiz düzeyi olarak, toplumu ve dolayısıyla uluslararası siyaseti etkileme potansiyeline sahiptir.

Eleştirel teoriyi, bu çerçevede, bütünsel bir toplum teorisi olarak da ele almak mümkündür. (Yücel 2015: 477) Toplumunu oluşturan öğeler arasında, bu çalışma, ‘müzik’ unsurunu odağına almaktadır. Müziğin, evrensel dili sayesinde, toplumları birbirlerine yaklaştırdığını, farklı toplumların bir birlerini anlamasına ve anlamlandırmasına yardımcı olduğunu öne sürmektedir. Bu öğenin öne çıkarılmasının Türk-Ermeni ilişkileri bünyesindeki sorunların çözümünü sağlamasa da bahis konusu iki toplumun bir birlerini daha iyi anlamalarına yardımcı olabileceği önermesini kurmaktadır. Bu bağlamda, Türk Ermeni ilişkilerinin tarihi ve sorunlu alanların tümünün mercek altına alınması bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Ele aldığı sorunsalı açıklığa kavuşturmak için çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm Türk-Ermeni ilişkileri sorunsalının genel bir panoramasını ortaya koymaktadır. İkinci bölümün konusu ise kamuoyu oluşturma gücü olarak müzik bahsini incelemektedir. Son bölüm ise Türk ve Ermeni toplumlarının etkileşiminde müzik öğesini işlemektedir.

II. Türk-Ermeni İlişkileri Sorunsalı

Türk ve Ermeni toplumları uzun bir süre bir arada, birlikte yaşama kültürü geliştirmişlerdir. Bir birlerinin kültürleri etkileşim içerisinde olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın seyri içerisinde yaşanan gelişmeler küresel siyaset ve sınır çizgilerinin geneli üzerinde bir takım değişikliklere sebep olduğu gibi Türk-Ermeni ilişkileri özelinde de bir kısım etkileri olmuş, iz düşümler bırakmıştır.

Önceleri bir arada yaşayabilme kültürü geliştirebilmiş olan bu iki toplum ayrılmış, bir birleri üzerinde olumsuz imgeler kurgulama süreci içerisine girmişlerdir. Tarihsel süreç içerisinde belirli bir ölçüde ortak payda paylaşmış olan Türk ve Ermeni toplumları, coğrafyanın değişmez gerçekliği gereği de bir birlerine bitişik halde yaşamaya devam etmektedirler.

Çatışma kültürü ve siyasetinden ziyade ortak paydayı geliştirip birlikte yaşama kültürünün öne çıkarılmasının her iki toplumun da yararına olacağını kavrayan karar alıcılar bu doğrultuda çeşitli çalışmalar sergilemişlerdir. Bu doğrultuda “peynir diplomasisi” ve “futbol diplomasisi” gibi çeşitli inisiyatifler de başlatılmıştır. Toplumların üst düzey karar alıcılarının da destek verdiği bu gibi çalışmalar tam anlamıyla başarıya ulaşabilmiş olmaktan uzak kalmış ise de ilişkilerin iyileştirilmesi ve normalleştirilmesi niyetini karşılıklı olarak her iki toplumun da paylaştığını göstermektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2005 yılında ilan ettiği üzere, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin gerek Türkiye’nin gerekse Ermenistan’ın çıkarlarının, asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içinde yaşamış olan Türk ve Ermeni uluslarını barıştırmak, onları savaş yıllarından kaynaklanan derin ön yargılardan kurtarmak ve hoşgörü, dostluk ve işbirliğine dayalı bir ortak geleceği paylaşmalarına imkân verecek bir ortamı yaratmak olduğuna” inandığını belirtmiştir. (Kodaman, 2013: 113) Bu bağlamda Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilip geliştirilmesinin Türkiye açısından bir devlet, bir millet politikası olduğu öne sürülebilecektir.

III. Kamuoyu Oluşturma Gücü Olarak “Müzik”

Jürgen Habermars, eylemleri, iletişimsel eylem ve stratejik eylem olarak iki kategoride incelemektedir. Tehdit ve ödül gibi yollara başvurulacak karşısındaki hareketlerini kendi istediğin şekilde yönlendirmeyi stratejik eylem olarak tanımlamaktadır. İletişimsel eylem sürecinde iletişim halinde bulunan konuşmacıların birbirleri ile aynı şeyi konuştuklarını, konuşulanların muhatapları tarafından anlaşıldığını ve iletişim sürecinde bulunanların samimi oldukları ve karşılıklı sorumluluk hissettikleri önermesini kurar. (Crawford 2009: 188) İletişimsel eylem, özü itibariyle, karşılıklı olarak anlamaya ve anlaşılmaya dayalı bir dil kullanılması üzerinde durmaktadır.

Eleştirel teori, analiz nesnesi olarak, toplumu bir bütün olarak ele almaktadır. Yapı ve aktörler toplumsal olarak tarihi süreçleri ile ilintili olarak birlikte inşa edilmektedirler. Yapılar, toplumlar arasındaki intersubjektif etkileşimlerin birer sonucudur. Eleştirel teori, toplumsal yapıların ortaya çıkış ve tarihsel gelişmelerden etkilenme dinamikleri üzerine yoğunlaşmaktadır. (Devetak 2005: 150)

Habermars, bu bağlamda, özel alan ve kamusal alan ayırımı yaparak ikircikli bir zemin üzerinden ilerlemektedir. Özel alan dar bir çerçeveyi kapsıyor iken kamusal alan geniş bir yelpazededir; herkese açıktır. İletişim ve düşünceye meydana gelme ve yeşerme yeri kamusal alandır. Kamusal alan, edebiyat, politika ve sanatın tartışıldığı, bu konular üzerinde fikir alış verişinin yapılabildiği zemindir. (Arı 2014: 21)

Müzik, evrensel bir dil olarak, kamusal alanının yapılanmasında yadsınmaz bir yere ve öneme sahiptir. Tarihsel süreç içerisinde müzik ve politika birlikte var olmuşlardır. Müzik, kültürün ve sanatın bir yansıması olarak birbirlerinin dilini anlamayan toplumları bir araya getirebilmiş, ortak bir zemin oluşturabilmiştir.

Ülkeler arasındaki uluslararası ilişkiler ve politikalar ortak bir amaç olarak müzik üzerine daha fazla yatırım yaptıkça daha olumlu ve yapıcı bir zemin üzerine oturacaktır. Müzik, ülkelerin kültürlerinin, berberinde, diplomasisinin yakınlaşarak daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Kültür diplomasisinin bir aracı olarak müzik yabancı dinleyiciler üzerinde olumlu bir izlenim oluşturacaktır. Müzik, binlerce yıldan beri insanlığın en önemli öğesi olan barış kavramının yerleştirilmesinde önemli bir etkidir. (Lianu 2016: 199) Müzik temelli etkileşim ve iletişim ideolojik kamplaşmanın çok keskin olarak yaşandığı Soğuk Savaş’ın sıcak evresinde bile birçok bürokratik engele rağmen Britanyalı besteci Alan Bush ve Rus müzikolog Grigorii Shneerson gibi iki

farklı bireyin Demir Perde engeline rağmen bir araya gelip arkadaşlık kurmalarına zemin hazırlamış, buna olanak sunmuştur. (Wiggins 2016: 267)

Müzik, kültürel aidiyet ile girift bir şekilde ilintilidir. (Irving 2012: 413) Müzik, kültür diplomasisinin bir unsuru olarak kültür alışverişinde ve karşılıklı ilişkilerde olumlu bir izlenim oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. (Fosler-Lussier 2012: 53) Ulusal kültür ve aidiyetin küresel kültür ile hem hal olması sürecinde de müzik kökeninden geldiği toplumun tanıtımının önemli öğelerinden birisidir. (İsmayilov 2012: 842) Kamuoyunun oluşmasında ve harekete geçmesinde müzik ve müzisyenler hem otoriter rejim yönetimlerinde hem de demokrasilerde etkin birer konuma sahip olmuşlardır (Street vd 2008: 273). Müzik, ulusal sınırlar ve kültürel farklılıklar gibi bir takım nedenler ile dostane ilişkilere sahip olmayan farklı toplumların bir birlerini anlamaları için gerekli koşulları ve alt yapıyı sağlayabilmektedir. (Rosenberg 2012: 69)

İşbirliğinin ve karşılıklı olarak iletişim kurmanın zor olduğu farklı kültürler, ülkeler ve hatta dinler arasında barış, eşitlik ve insan hakları gibi öğelerin öne çıkarılması sürecinde kültür diplomasisinin bir aracı olarak müzik başarılı bir şekilde kullanılmıştır. 1969 yılında John Lenon ve Yoko Ono Vietnam Savaşı devam ederken “*Bed in for Peace*” konseri ile Amsterdam’dan barış kampanyası yapmışlardır. 1971 yılında Rodriguez Güney Afrika’daki Apartheid yönetimine karşı “*Cold Fact*” müziğini yapmıştır. 1976 yılında önde gelen şarkıcılar aşırılıkların önüne geçmek için ‘Rock against Racism’ konseri düzenlemişlerdir. 2013 yılında Kuzey Kore ve Güney Kore arasındaki diyalogu geliştirmek için “*DMZ World Peace Concert*” düzenlenmiştir. Yine 2013 yılında Yahudi ve Arap müzisyenler barış için “*Atzilut Concert for Peace*” etkinliğini birlikte düzenlemişlerdir. (Lianu 2016: 196-198)

IV. Türk-Ermeni Etkileşiminde ‘Müzik’ Öğesi

Müziğin birleştirici, barıştırıcı ve buluşturucu gücü Türk-Ermeni ilişkileri özelinde ele alındığında yadsınamaz bir şekilde kendisini göstermektedir. Sanat ve musiki bahis konusu iki toplumun buluşup, birleşip bir arada barış içerisinde yaşamalarına uzun yıllar öncülük etmiş, bunun zeminin oluşturmuştur.

Ermeni sanatçılar hem halk edebiyatı hem de sanat musikisi eserlerine hayat vermişler, bir arada yaşamının ve kültürünün oluşup yerleşmesine katkı sağlamışlardır. Sarkis Zeki, Aşık Vartan, Nahapet Kuçak, Harbi, Kul Artuni, Mahcubi, Tatos, Nakabi, Hayati, Hirani, Çabukoğlu, Civan Ağa ve Abgar gibi sanat insanları halk edebiyatının zenginleşmesinde önemli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

Asıl adı Ohannes olan Aşık Mahcubi, 1848 ile 1913 arasında Kayseri’de yaşamıştır. Halk edebiyatı ve müziğine önemli katkılar sağlamış Ermeni asıllı bir sanat ve müzik insanıdır. (Eliaçık 2007: 267) Kültürel alışverişin kapsayıcı olmasının açtığı yol ile kültürel aidiyet ve birikim ortak coğrafyanın ortak değerleri ile bezenmiştir. Toplumsal barışın ve uyumun sürekliliğine katkıda bulunmuştur.

Sanat müziği alanında çalışmalar yürütüp eserler veren bazı Ermeni asıllı müzisyenlere Dikran Çuhacıyan, Udi Serkis Efendi, Bogos Hamamcıyan, Kemani Sahak Hocasar, Bağdasar Ağa, Mihran Efendi, Asdik Ağa, Hanende Manol, Artaki Candan, Lavtacı Ovrık Kaazsyan, Arşak Çömlekiyan, Osep

Ebeyan, Hanende Aleksan Efendi, Hanende Sarı Onnik, Tamburi Aleksa Ağa, Kanuni Nubar, Lavtacı Hristo, Nişan Taşçıyan, Ama Hasadur Efendi, Kapril Efendi, Leon Hancıyan, Mandoli Artin, Kapriyel Ebeyan, Kirkor Mehteryan, Hanende Karabet Efendi, Kirkor Çulhayan, Karnik Garmıyan ve Kemani Serkis Efendi (Kınık 2014: 6) örnek olarak gösterilebilir.

Sanat, birlikte yaşamının en önemli şifrelerinden birisidir. Bunun da en önemli uzantılarından birisi de müziktir. Huzurun ve toplumsal barışın inşa edilmesinde müzik önemli bir dayanak noktasıdır. Musiki geleneğinin nesilden nesile aktarımı ve birikimi sözlü kültür bünyesinde usta çırak ilişkisi içerisinde aktarılmakta idi. Bu süreç ve çerçeve içerisinde kayıt altına alın(a)mayan unutulmuş veya kaybolmaya yüz tutmuş Türk sanat müziği eserlerinin yok olmasının önüne Hampartzum Limoncıyan geçmiştir.

Ermeni bir musikişinas olan Limoncıyan, kendi bulduğu bir nota sistemi ile sözlü olan bu eserleri kayıt altına almış, günümüze kadar ulaşmasını sağlamış, yok olup gitmesinin önüne geçmiştir. 1836 yılı İstanbul doğumlu olan Nikağos Ağa, Karabet Ağa, Dede Efendi ve Münkar Ağa gibi müzik insanlarında istifade etmiştir. Dellazade ile de meşk eden Nikağos Ağa, Saray'ın okulu olan Enderun-ı Humayun'da dersler vermiş, hocalık yapmıştır. Yeni Kapı Mevlevi hanesi şeyhlerinden Mehmet Celeleddin Dede, Nikağos Ağa'nın yetiştirdiği öğrencilerinden birisidir. (Aksüt 1993: 168)

Tarihsel miras içerisinde yer edinen ortak sanat eserleri, toplulukların bir araya gelmelerinde olumlu katkılar sağlamaktadırlar (Duygulu: erişim tarihi 17 Ocak 2018). Ayp tza, Ayp gen, Pen tza, Pen gen, Kim tza, Kim gen, Ta tza ve Ta gen isimli makamlar Ermeni kilise musikisinde kullanılan başlıca sekiz makamdır. Bu makamların oluştuğu sekiz ses, makam dizisinin bitiş ve güçlü ses notası Türk musikisinde kullanılan Heftgan, Şed Acem, Hüseyini, Acem Aşiran, Hicaz, Saba, Neva ve Uşşak makamları ile özdeş olarak değerlendirilir. (Yeşrem 2004: 154) Benzer bir zemin üzerinde bulunan müzik kalıpları ve anlayışları ile bahis konusu iki toplumun müzik insanlarının ortak sanat eserleri yaptıklarını belirtmekte bu bağlamda fayda vardır.

Bimen (Dergazaryan) Efendi, kilise korolarında ilahi okumakla birlikte musikiye iki yüz elliden fazla eser kazandırmıştır. Kendisine atfedilen, Anadolu coğrafyasının işgale uğradığı zaman yaptığı Hüzam Vatan Marşı ayrıca dikkate değerdir.

“Hüzam marş
Bimen Efendi
Yine düşman kurmuş hududa
Dört taraftan geliyor harb kokusu
Yüreğime düştü vatan kaygısı
Namert olsun çeken ölüm korkusu
Aksın kanım kefenime renk olsun
Al kefenim bayrağıma denk olsun”

V. Sonuç

Toplumlar arası diplomasi (*track two diplomacy*), düşman imgelere ve imajlara sahip toplulukları bir birlerine yakınlaştırmak için uygulanan resmi olmayan bir uygulamadır. Resmi makamlar tarafından yasal olarak görevlendirilen yetkililer bulunmadığı gibi alınan kararlar da –diplomatik zirve

toplantılarında alındığı gibi- bağlayıcı değildir. Toplumlar arasındaki sorunları ortaya çıkaran tarihsel ve sosyal dinamikler ile bunların çözümüne, birlikte bir arada uyum ile yaşamaya dönük ortak stratejilerin nasıl geliştirilebileceği toplumlar tarafından kabul gören bireyler tarafından araştırılıp geliştirilmesi sürecini kapsar. Sorunların çözümünün her iki tarafın da ortak iş birliğine gitmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır. Toplumlar arası diplomasi çalışmaları bir yönüyle de devletlerin ve toplumların resmi temsilcilerinin bağlayıcı karar alma süreçlerine giden yolda birbirlerine karşı düşmanca imgelere sahip olan her iki ülkenin de kamuoylarını, kamusal alanlarını yumuşatma, alınan kararlara hazırlama işlevini de görebilmektedir.

Bu bağlamda 2001 yılında uygulamaya konulan “Türkiye ve Kafkaslar Üzerinde Toplumlar Arası Diplomasi Programını” (*Track Two Program on Turkey and the Caucasus*) hatırlamakta fayda vardır. Bu programın özünün Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu oluşturmaktaydı. Kişisel ilişki geliştirerek zor sorunlar ile baş edebilmek için yeni yollar oluşturulmasının önünü açmıştır. Her iki ülkede birbirlerinin kültürlerinin tanıtılması için ortak çalışmalar yapılmıştır. Tarihi Akdamar Kilisesi restore edilmiştir. Öğretim üyelerinin karşılıklı olarak hareketliliği sağlanmış, sosyologlar karşılıklı algılar üzerine ortak çalışmalar yürütmüşlerdir. (Philips 2005: 3)

Diplomasi tarihi, farklı ülkeler arasındaki karşılılıkların yumuşayıp uyumlu ilişkiler geliştirilebilmesinin önünün açılması için spor müsabakalarının uygun fırsatlar sunabileceğini göstermiştir. Bunun en bilinen örneği Çin ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkilerin yumuşaması çalışması ve görüşmelerinin önünü açan, 1971 yılında gerçekleştirilen pinpon diplomasisi olarak adlandırılan spor etkinliğidir. Benzer bir şekilde 2008 yılında dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Serge Sarkisian’ın dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ü iki ülkenin milli futbol takımları karşılaşmasını birlikte izlemek üzere Erivan’a davet etmesidir. Bir iyi niyet göstergesi olarak Abdullah Gül davete icabet etmiştir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki futbol diplomasisi her iki ülke toplumlarını, bu çerçevede, ortak bir noktada bir araya getirebilmiştir.

Müzik, evrensel bir dildir. Spor müsabakalarının yanı sıra müzik etkinlikleri, ‘evrensel dili’ sayesinde farklı toplumları bir araya getirebilecektir. Uluslararası ilişkiler disiplini açısından eleştirel teori, müziğin toplumları bir araya getirip birbirlerini anlama, anlamlandırma ve ortak zeminde buluşabilme çalışması yürütebilmelerine olanak sağlayabileceğinin teorik ve felsefi arka planını oluşturmaktadır.

Türk müziği formatında çeşitli eserler vermiş Ermeni asıllı müzisyenlerin eserlerini içeren Türkçe ve Ermenice şarkılar ve türkülerden oluşan bir müzik çalışması, toplumlar arası diplomasi için bir örneği olarak, ülkeleri meydana getiren unsurlar olan bu iki farklı toplumun ayrıştıkları noktaları bir kenara bırakarak birbirlerini daha yakından tanıyabilmelerine, bir araya gelmelerine olanak sağlayabilecektir. “İstanbul’dan Atina’ya Türküler” adı ile Melihat Gülses bir müzik çalışması yapmıştır. Bu, “İstanbul’dan Erivan’a Türküler” çalışmasının yapılabileceğini göstermektedir.

Kaynakça

- Danielle Fosler-Lussier, "Music Pushed, Music Pulled: Cultural Diplomacy, Globalization and Imperialism", *Diplomatic History*, Cilt: 36, No: 1, 2012.
- David Irving, "Lully in Siam: Music and Diplomacy in French-Siamese Cultural Exchanges, 1680-1690", *Early Music*, Cilt: XL, No: 3, 2012.
- David Philips, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish Armenian Reconciliation*, (New York: Bergham Books, 2005).
- Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (Der Yayınları: İstanbul, 2012).
- Gizem Bilgin Aytacı, "Marksizm ve Eleştirel Teori", Sibel Turan ve Nergis Özkural Köroğlu (edt), *Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar* (Dora Yayınları: Bursa, 2015).
- John Street, Seth Hague ve Heather Savigny, "Playing to the Crowd: The Role of Music and Musicians in Political Participation", *BJPIR*, Cilt: 10, No: 2, 2008.
- Jonathan Rosenberg, "America on the World Stage: Music and Twentieth Century US Foreign Relations", *Diplomatic History*, Cilt: 36, No: 1, 2012.
- Louise Wiggins, "Story of a Friendship: Alan Bush, Grigorii Shneerson and Cultural Diplomacy before and during the Cold War", *Russian Journal of Communication*, Cilt: 8, No: 3, 2016.
- Mehmet Kınık, "Osmanlı Ermenileri ve Musiki İlişkilerimiz", *Yeni Türkiye*, No: 60, 2014.
- Melih Duygulu, *Anadolu Ermeni Müziğinde Bölgesel Etkileşimler*, <http://hyetert.com/yazi3.asp?Id=14&Dild=1>. (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2018).
- Muhittin Eliaçık, "Ermeni Asıllı şair Arifi ve şiirlerinde İslami Görüşler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt III* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını 153, 2007).
- Murad İsmayilov, "State, Identity and the Politics of Music: Eurovision and Nation-building in Azerbaijan", *Nationalities Papers The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Cilt: 40, No: 6, 2012.
- Neta Crawford, "Jürgen Habermars", Jenny Edkins ve Nick Vaughan-Williams (edt), *Critical Theories and International Relations* (New York: Routledge, 2009).

- Oanna Lianu, "Music-One of the Best Ambassadors of Cultural Diplomacy", Bulletin of the Transilvania University of Braşov- Supplement Series VIII: Performing Arts, Cilt: 9 (58), No: 2, 2016.
- Richard Devetak, "Critical Theory", Scott Burchill ve Andrew Linklater (edt), Theories of International Relations Third Edition (New York: Palgrave, 2005).
- Sadun Aksüt, Türk Musikisinin 100 Bestekarı (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1993).
- Safa Yeprem, Türk Cami Musikisi ile Mukayeseli Olarak İstanbul Garimüslimlerinde Mabet Musikisi (Yayınlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004).
- Tayyar Arı, "Uluslararası İlişkilerde Büyük Tartışmalar ve Postmodern Teoriler", Tayyar Arı (ed), Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri 2 Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar (Bursa: Dora Yayınları, 2014).
- Timuçin Kodaman, "Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, No: 30, 2013.
- Zeynep Yücel, "Eleştirel Teori ve Filistin İsrail Meselesinde İki Devletli Çözümün Değerlendirmesi", Sibel Turan ve Nergis Özkural Köroğlu (edt), Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar (Dora Yayınları: Bursa, 2015).